

JANA ZEMANOVÁ

K NĚKTERÝM SÉMANTICKÝM VÝCHODISKŮM POJMENOVÁNÍ HNĚVU V ČEŠTINĚ A NĚMČINĚ¹

Výrazy pojmenovávající citové stavy a jejich projevy zaujímají ve slovní zásobě zvláštní postavení. Představují totiž úsek slovní zásoby, který je formálně i sémanticky specifický. Typickým rysem těchto výrazů je např. sekundárnost významu. Tyto sekundární významy „se z velké většiny vyvinuly abstrahováním z různých konkrétních procesů nebo stavů, které mentální pocity mohly asociovat. Hlavní příčinou procesu vývoje významu je nepochybně už Oberpfalcerem formulovaná skutečnost, že člověk ‚svá vlastní vnitřní hnutí nedovede chápat bez obrazů‘. Tento proces probíhal v různých časových rovinách: docházelo k němu jak v rámci celé ie. rodiny v době formování jazyků z ie. prajazyka, tak až na slovanské půdě, a to jak v období praslovanském, tak i později až na úrovni jednotlivých slovanských jazyků. Přenášení významů je ovšem živé dodnes, a můžeme se tedy s ním setkávat stále.“²

Dalším rysem mnohých slov pojmenovávajících emoce, jejich projevy či osoby, které emoce prožívají, je expresivita. Tyto výrazy se po formální stránce často vyznačují různými hláskovými zvláštnostmi, které u slov nepříznakových, tj. citově neutrálních, nejsou obvyklé. Je tomu tak proto, že expresivními výrazy je vyjadřován emocionální postoj mluvčího ke skutečnosti.³

Z výrazů, které v jazyce pojmenovávají emoce a jejich projevy, se zde zaměříme na ty, které se vztahují k emoci **hněvu**.⁴ Předmětem tohoto příspěvku je pokus o srovnání některých sémantických východisek pojmenování hněvu v češtině a němčině.

1. pohyb

Významným motivačním východiskem některých pojmenování vztahujících se k emoci hněvu je určitý *druh pohybu*. Toto motivační východisko vlastně „vyplývá z podstaty hněvu jakožto emocionálního stavu vyznačujícího se stále se zvyšujícím vnitřním napětím, které obvykle v jisté fázi přetlaku vyrazí na povrch a člověk svůj duševní stav dá určitým způsobem najevo. Duševní stav pak

přechází v jeho projev. Doložen je dokonce případ, kdy je slovo *hněv*, primárně patřící k jinému motivačnímu východisku, chápáno jako synonymum pro *pohyb*. Jungmann (1835 – 1839: 1, 701) uvádí (bohužel bez udání pramene) citát *hněv těl nebeských* s významem „pohyb nebeských těles“.⁵

Určitý druh pohybu je motivačním východiskem pro pojmenování „náchylnosti ke hněvu“; jedná se především o jazykové jednotky se základem *prch-*, např.: *prchl(iv)y/prchlivě/prchlivost* (SSJČ 1964, II., s. 888; „unáhlený, popudlivý, vznětlivý“)

prchlivec/zř. prchlec/prchlik/prchlivka (SSJČ 1964, II., s. 888; „prchlivý člověk“)

dial. *prchlina* (Sochová 2001, s. 111; laš. „zlostný, popudlivý člověk“)

dial. *prchlák* (Kubín 1913, s. 216; „prchlivec“)

prchliti/prchlení (Jg 1837, III., s. 541; „hněvati se, hněvání“)

poprchliti (Kott 1880, II., s. 759; „pohněvati se“)

prcháň (Kott 1880, II., s. 1000; „prchlivost, vztekání“)

prchkost' (Kott 1880, II., s. 1000; „prchlivost, prcháň“)

prchký (Kott 1880, II., s. 1000; „prchlivý, prchlý“)

prchloň (Kott 1880, II., s. 1000; „prchlivý člověk“)

prchnouti (Kott 1880, II., s. 1000; „prchati, utéci; hněvati se, zuřiti“)

rozprchliti se (Jg 1837, III., s. 911; „rozhněvati se“)

Všechny tyto lexémy vycházejí z psl. **pŕchati*, jež je odvozeno z **pŕchъ* „prach, částička něčeho rozprášeného“. Psl. **pŕchъ* lze vztáhnout k ie. kořeni **pers-* „pršet, prášit, stříkat“ (Rejzek 2001, s. 510); jde tedy vlastně o určitý pohyb.

Ve staré češtině mají slovesa *prchati*, *prchnúti* několik významů, všechny však v podstatě souvisejí podobně jako v nové češtině s určitým pohybem. Z původního asi **pohnout se proti někomu nebo proti něčemu* vznikl ve staré češtině dobře doložený význam „obořit se, zaútočit na někoho“, pak „rozzuřit se, vybuchnout hněvem“ a „bláznit, jednat pomínutě“. Zajímavé je, že jmenné deriváty stč. slovesa *prchati* mají pouze přenesený význam: stč. *prchánie* „vztek, prudký hněv“, stč. *prchanina* „prchlivec“, stč. *prchlicě* jednak „vzteklina, furia canina“, jednak „prchlivý člověk“ aj.⁶

Pohyb (tentokrát zřejmě směrem vzhůru) lze předpokládat také u substantiva *vztek* a jeho derivátů. Slovo *vztek* je složeno ze dvou částí – z předpony *vz-* značící pohyb vzhůru, popř. proti něčemu, a ze slovesa *téci*, tedy vlastně „vylít se vzhůru“ (Rejzek 2001, s. 728). Samotné substantivum *vztek* je poněkud mladšího původu, ve staré češtině doloženo není, je zachyceno až Jungmannem v dokladech ze 17. stol. a mladších. Ve staré češtině je však doloženo substantivum *vztiekanie* „vztekllost, vztekání“, slovesa *vztéci se*, *vstéci se* „vztéci se, vzteknout se; vytrhnout se“, *vztiekati se*, *zstiekati se*, *zstěkati se* „vztekat se, bláznit, zuřit“, *vzteknúti se* „vztéci se, vzteknout se; zbláznit se, zdivočet“ a deriváty *vztekllost* „vztek, zuřivost“, *vzteklec* „zuřivec; šílenec, blázen“⁷ a *vztekelstvie* „vztekllost,

šílenost“.⁸ „Stč. bylo *vztéci se* pův. asi o tečení vody, odtud *vztekly*: *vztekli potoci prudci* = rozbouřené, rozvodněné potoky, ale i stč. již *vztiekati se* blázniti (Šmilauer zde klade otázku, nejde-li o nahnutí krve do hlavy); nč. především o psu (z toho nově *vzteknouti se*), ale i o hněvivosti (lid. *vztek* = hněv).“⁹

Snad je možné do této skupiny zařadit i sloveso *zuřit* a jemu příbuzná slova. Samotné sloveso *zuřit* je v češtině doloženo až od 16. století. Ve staré češtině však existovaly lexémy *zuřivost*, *zuřivý* a vedle nich i *zůřivost*, *zeřivost* a *zůřivý*, *zeřivý* s významem „přísný, prudký, hněvivý; horlivý“. Obvykle se předpokládá, že iniciální *z-* je druhým komponentem prefixu *vz-*, který v důsledku mylné deprefixace psl. prefigovaného slovesa **vz-juriti* → *v-z(j)uriti* nahradil počáteční *j-* u slovesa *juriti* s původním významem ‚prudce se pohybovat‘.¹⁰ Jiné výklady však někdy spojují psl. **juriti* s lot. *aurēt* ‚výt, křičet, dout‘; je také možné, že je onomatopoického původu.¹¹

Motivaci pohybem lze doložit též u adjektiva *náhlý*. To má podle SSJČ čtyři významy, z nichž druhý se vztahuje i k emoci hněvu: poněkud kniž. „unáhlelý, ukvapený, prudký, prchlivý“ (SSJČ 1964, II., s. 34). Tento význam implikují v současné češtině také nářeční výrazy *náhlivec* (Bartoš 1906, I., s. 248; „náhlý, prchlivý člověk“) či *nahlina* (Sochová 2001, s. 111; laš. „zlostný, popudlivý člověk“). Kott uvádí ještě substantiva *náhlost’/náhlota/náhlivost’* (Kott 1880, II., s. 25; „prchlost’, prchlivost’“), která jsou však zastaralá a dnes se neužívají. Od adjektiva *náhlý* je také odvozeno sloveso *náhliti*, které má v současné češtině pouze význam „spěchat“ nebo „naléhat“ (SSJČ 1964, II., s. 33). Ve stč. textech se však toto sloveso objevuje ve dvojím významu, jednak „spěchat, naléhat na někoho k urychlení něčeho“, jednak „zuřit, vztekat se, běsnit“. V tomto druhém významu je pak doloženo i sloveso *náhlovati*.¹²

Adjektivum *náhlý* je kontinuantem psl. tvaru **nag(ъ)lv*. Tento psl. tvar se vykládá různě, ale pravděpodobně vznikl zkrácením adjektiva (nebo *l*-ového participia) **na-gъb-lъ* odvozeného od slovesného kořene *gъb-*, *gъb-*, který lze vztáhnout k ie. **gheubh-* ‚(po)hnout, hýbat apod.‘¹³ Vznik přeneseného významu byl tedy opět motivován pohybem.

Určitý druh pohybu je i v němčině motivačním východiskem některých pojmenování vztahujících se k emoci hněvu. Jedná se v první řadě o lexémy se základem *reg-*:

aufgeregt (Synonymwörterbuch 1973, s. 216; „in grosser Erregung“)¹⁴
e Aufgeregtheit (Duden 1993, I., s. 287; „aufgeregte Art, aufgeregtes Verhalten“)
aufregen/sich aufregen (Duden 1993, I., s. 301; „in Erregung versetzen/geraten“)
e Aufregung (Duden 1993, I., s. 301; „heftige Gefühlsbewegung, Erregung“)
erregbar (Brockhaus – Wahrig 1981, II., s. 577; „leicht in Erregung zu versetzen“)
e Erregbarkeit (Brockhaus – Wahrig 1981, II., s. 577; „Neigung, sich schnell zu erregen“)

erregen (Brockhaus – Wahrig 1981, II., s. 577; „leicht in Erregung zu versetzen“)

sich erregen (Duden 1993, II., s. 968; „in einen Zustand heftiger Gefühlsbewegung geraten“)

erregt (Synonymwörterbuch 1973, s. 216; „aufgeregt“)

e Erregtheit (Wehrle – Eggers 1967, s. 306; „Zorn“)

e Erregung (Wehrle – Eggers 1967, s. 306; „Zorn“)

geh. *eine Regung von Zorn* (Duden 1994, VI., s. 2736; „das Sichregen eines Gefühls“)

Je potřeba připomenout, že lexémy z této skupiny ve svém významu zahrnují spíše rozrušení, prudké hnutí myslí, nemusí tedy jít vždy přímo o hněv.¹⁵ Je zřejmé, že přenesený význam byl motivován pohybem, neboť východiskem je sloveso *regen* „eine leichte Bewegung machen“ existující též ve zvrtné podobě (*sich regen* „sich leicht bewegen, sich rühren, tätig sein, spürbar werden“). Sloveso *regen* bylo slabé, existovalo ve střhn. („aufrichten, in Bewegung setzen; bewegen; erregen, erwecken; anrühren“) a ve střhn. *rogen, regen* „aufrichten, erregen, bewegen“. Bylo to kauzativum k silnému střhn. slovesu *regen* „emporragen, sich erheben, steif, gestreckt sein, starren“, které v nové němčině zaniklo. Sloveso *regen* je zřejmě příbuzné se slovy *e Rahe, r Ruck, rücken* a *s Reck*.¹⁶

Určitý druh pohybu je motivačním východiskem skupiny lexémů se slovtvorným základem *arg-* :

r Ärger (Wehrle – Eggers 1967, s. 306; „Zorn“)

ärgerlich (Brockhaus – Wahrig 1980, I., s. 313; „voller Ärger, verärgert, leicht zornig“)

(*jmdn.*) *ärgern* (Brockhaus – Wahrig 1980, I., s. 313; „jmdn. in Zorn versetzen“)

sich ärgern über jmdn./etw. (Brockhaus – Wahrig 1980, I., s. 313; „ärgerlich sein, werden“)

e Ärgerlichkeit (Wehrle – Eggers 1967, s. 306; „Zorn“)

(*jmdn.*) *verärgern* (Brockhaus – Wahrig 1984, VI., s. 468; „ärgerlich machen“)

(*jmdm. etw.*) *verargen* (Brockhaus – Wahrig 1984, VI., s. 468; „jmdm. wegen etw. böse sein“)

verärgert (Synonymwörterbuch 1973, s. 562; „ärgerlich“)

e Verärgerung (Wehrle – Eggers 1967, s. 306; „Zorn“)

Sloveso *ärgern* je velmi staré, už starohornoněmecké – sthn. *argorōn, ergirōn* „zum Böse verführen“ (kolem roku 1000), střhn. *argern, ergern* „verschlechtern, schlechter werden“. Sloveso *ärgern* je odvozeno od komparativu adjektiva *arg* „schlimm, böse, schlecht“ – střhn. *arc*, sthn. *ar(a)c*, z germ. **arga-* „feig“, a tedy vlastně znamená „ärger, schlechter machen“. Později došlo k posunu významu na „Anstoss erregen“ (16. stol.) a (refl.) „Anstoss nehmen“ (15. stol.), z čehož se vyvinul význam dnešní („erzürnen, reizen“).¹⁷ Adjektivum *arg*, které bylo ve starších fázích jazyka užíváno ve významu „geil, wollüstig“ (o ženě), „pervers, weibisch“ (o muži), „unzüchtig“, odkud se pak vyvinuly významy „unmännlich, feige“ > „träge“ a „schändlich, schlimm, böse“ (v křesťanství),¹⁸ pravděpodobně

vychází z ie. kořene **ergh-* „schütteln, erregen, beben“,¹⁹ což opět dokládá motivační pohybem. Ne zcela jasná je příbuznost germ. **arga-* s jinými (negermánskými) jazyky. Souvislost s alb. *erða* „přišel“ (-ð- = ie. **-gh-*) či s řec. *órchis* „Hode“, lit. *eřžilas* „Hengst“, *aržūs* „lüstern“, které vycházejí z ie. kořene **erghi-*, **orghi-*, **rghi-*, se zdá být pochybná.²⁰ Formálně příbuzné ke germ. **arga-* s původním významem „angstbebend“ je zřejmě řec. *orchēomai* „ich bebe; hüpfе, springe; tanze“, které patří k stind. *rghāyāti* „bebt“ a k av. *arəyant-* „entsetzlich, abscheulich“.²¹

Pohyb lze předpokládat také u slovesa *rasen* a u slov, která jsou s ním příbuzná – *rasend*, *e Raserei* (Wehrle – Eggers 1967, s. 306; „Zorn“). Sloveso *rasen* má více významů („ungestüm laufen, stürzen; toben, wüten, heftig erregt sein“),²² z nichž některé v sobě zahrnují i emoci hněvu. Germánská slovesa střhn. a střdn. *rāsen*, „toll sein, toben“, niz. *razen* „toll sein, toben, wüten“, stangl. *rāsan* „stürzen, eilen, angreifen, losstürmen“, stisl. *rāsa* „vorwärtsstürzen, ungestüm vorgehen“ náležejí s dalšími příbuznými slovy v jiných ie. jazycích (např. stind. *aršati* „läuft, fließt“, řec. *erōeō* „ich laufe schnell, ich ströme hervor, ich fliesse, ströme“ aj.) k ie. kořeni **(e)res-* „sich heftig bewegen, laufen“ (sr. Pokorny 1959, s. 336).

Pohyb může svým způsobem implikovat i adjektivum *jäh* „hastig, schnell, unerwartet, steil“, které je součástí slov *r Jähzorn* (Brockhaus – Wahrig 1981, III., s. 808; „plötzlicher Wutanfall“), *jähzornig* (Brockhaus – Wahrig 1981, III., s. 808; „zu Jähzorn neigend“) vztahujících se k emoci hněvu. Adjektivum *jäh* je velmi staré, už sthn. *gāhi* „voreilig, hastig“ (8. stol.), střhn. *gāch*, *gā*, *gæhe* „schnell, plötzlich, jähzornig“. Dnešní výslovnost tohoto adjektiva s *j-* na začátku vychází z nářeční výslovnosti počátečního *g-* (sr. *jappen* vedle *gaffen*, *Jieper* vedle *Giefer* apod.) a rozšiřovala se od 15. století díky M. Lutherovi. Pokud jde o původ samotného adjektiva, ten není zcela jasný. Může se jednat buď o prefixovanou výchozí formu (sthn. **ga-āhi*), kterou lze vztáhnout k ie. **ēku-* (ablautující k **ōku-*) „schnell“, nebo lze za východisko považovat ie. **ghenk-*, což je varianta ie. **ghengh-* „schreiten, Schritt“. Další možností by byla souvislost s ie. kořenem **ghēi-* „antreiben, lebhaft bewegen“,²³ což by opět dokládalo motivační pohybem.

Ne zcela jistá, ale možná je také příslušnost výrazů *heftig*, *e Heftigkeit* k tomuto sémantickému východisku. Tyto výrazy mají dva významy, z nichž jeden se vztahuje i k emoci hněvu: *heftig* „aufbrausend, jähzornig, ungeduldig“, *e Heftigkeit* „Ungestüm, Leidenschaft, Jähzorn“.²⁴ Adjektivum *heftig*, střhn. *heftec* vychází z germ. **haifsta-* „heftig“. Dále existovalo také substantivum **haifsti-* „Streit, Anstrengung“ se sufixem *-s-ti*, kterým se odvozovala abstrakta. Sufix *-st-* se vyskytoval u verbálních adjektiv, proto lze adjektivum **haifsta-* chápat jako verbální adjektivum zakončené na *-ta-* stojící vedle abstrakta zakončeného na *-ti-*. Samotné adjektivum **haifsta-* je doloženo jen v záp. germ.; něm. *heist-* a *heift-* jsou pak různá zjednodušení germ. **haifst-*.²⁵ Východiskem je pravděpodobně

ie. kořen **kēi-bh-* s významem „schnell, heftig“,²⁶ což by snad mohlo souviset s určitým pohybem.

2. zvětšování objemu

Dalším důležitým motivačním východiskem pojmenování vztahujících se k emoci hněvu je *zvětšování objemu – otékání, dmutí, vanutí, foukání*. To se děje zejména působením tepla a vyplývá pravděpodobně z fyziologické podstaty hněvu. Podíváme-li se totiž na fyziologii hněvu, dočteme se následující: „objevuje se rozšíření krevních vlásečnic, vzestup povrchové cirkulace krve, zčervenání a opuchnutí...“²⁷

Motivaci otékáním, nafouknutím implikuje v češtině např. sloveso *durdit se* (SSČ 1994, s. 73; „s mírným popuzením se zlobit“), které zřejmě souvisí s *duřet*, tj. „opuchávat, otékat“.²⁸ Sloveso *duřet* je staré, už praslovanské. Psl. **durēti* se vykládá ze stejného základu jako *duch, dout*, z ie. **dheu-* „vanout“. Význam „hněvat se“ má sloveso *durdit se* nejen v češtině, ale např. i ve slovenštině (*durit' sa* „hněvat se“) či v bulharštině (*durlja se* „zlobit se, durdit se“);²⁹ příbuzná slova v dalších slovanských jazycích však mají spíše význam „hloupý“ (p. *durny* „hloupý, pyšný“, r. *durit'* „dělat hlouposti“, *durák* „hlupák“ apod.).³⁰ Zajímavé je také č. sloveso *duřet* – jeho význam „opuchávat, otékat“ je jen v češtině; v jiných slovanských jazycích je zde opět souvislost s významem „hloupý“, např. r. *durēt'*, sln. d. *durēti* „tupě hledět“. Otázkou je i stáří českého slova *duřet*; ve staré češtině doloženo není a u Jungmanna uvedený význam „blázniti se“ je z polštiny.³¹

Kromě již zmíněného slovesa *durdit se* lze do této skupiny zařadit ještě následující lexikální jednotky:

rozdurditi se (SSJČ 1966, III., s. 99; „začít se durdit; rozčílit se, rozzlobit se“)

rozdurděný (SSJČ 1966, III., s. 99; „rozčilený, pohněvaný“)

zast. *rozduřiti se* (SSJČ 1966, III., s. 99; „rozhněvat se“)

expr. *nadurdit se* (SSJČ 1964, II., s. 29; „rozzlobit se trochu, nahněvat se“)

expr. *nadurděný* (SSJČ 1964, II., s. 28; „nazlobený, pohněvaný“)

dial. *nadūřeny* (ČSVS 1977, III., s. 268; „hněvající se“)

dial. *poduřeny/ oduřeny* (Machek 1997, s. 135; „rozhněvaný“)

zř. expr. *durdil/ durdilka* (SSJČ 1960, I., s. 462; „durdivý člověk“)

dial. *durdivec* (Machek 1997, s. 135; „zlobivec“)

duřich (Kott 1878, I., s. 327; „silné hněvání se“)

dial. *dūřit sa* (Machek 1997, s. 135; „durditi se“)

durdivě/ durdivost/ durdivý (Jg 1835, I., s. 505; „hněvivě, zlobivost, hněvivý“)

durdič (Jg 1835, I., s. 505; „kdo durdí, neb se durdí, buřič“)

duřlivost/ duřlivý (Jg 1835, I., s. 505; „hněvivost, hněvivý“)

Motivace zvětšováním objemu je patrná i u přenesených pojmenování se slotvorným základem *kvas-*:

expr. *kvasit/* zast. *kvasit se* (ČSVS 1977, III., s. 273; „hněvati se“)

expr. *nakvašenost*/ expr. žř. *nákvasa* (ČSVS 1977, III., s. 267; „hněv“)
 expr. *nakvasit se* (SSJČ 1964, II., s. 52; „pohněvat se, nahněvat se, navztekat se, rozzlobit se“)
 expr. *nakvašený/ nakvašenec* (SSJČ 1964, II., s. 53; „pohněvaný, nahněvaný, navztekaný“)
 zast. a ob. *rozkvasit se* (ČSVS 1977, III., s. 272; „dostat zlost“)
 zast. a ob. *rozkvašení/ zast. rozkvašenost* (ČSVS 1977, III., s. 267; „hněv“)
 žř. *rozkvašenec/ zast. a ob. rozkvašený* (ČSVS 1977, III., s. 267, 269; „hněvající se“)
 zast. *být v jednom kvasu* (ČSVS 1977, III., s. 273; „hněvati se“)
 expr. obyč. ob. *je jako na droždí/ kvasnicích* (ČSVS 1977, III., s. 277; „je popudlivý“)

Slovo *kvas* je všeslovanské (p. *kwas*, r. *kvas*, sch. *kvás*) a velmi staré (psl. **kvasъ*). Souvisí např. s gót. *hwaþo* „pěna“, sti. *kváthati* „vařit“, vše vychází z ie. **kuat-/kuāt-* „kvasit, kysat“.³²

Z podobného motivačního východiska vychází i některé německé výrazy, např. adjektivum *böse*, které má podobně jako v češtině nejen význam „morálně špatný“, ale i „zlostný, vzteklý, hněvivý“. Ve starších fázích jazyka mělo toto adjektivum také význam „malý, bezcenný, nicotný, slabý“ – sthn. *bōsi* (10. stol.), střhn. *bōse*, *bæse*. Odpovídající adjektiva v dalších starogermánských dialektech chybí, později jsou doložena jen v němčině, nizozemštině, frizštině a zřejmě i v norštině: střdn. *bōs(e)* „böse, schlimm, krank, schlecht, grimmig, zornig“, střniz. *boos*, *bose* „böse, schlecht, gering“, nniz. *boos* „böse, schlecht, zornig“.

Etymologie pragerm. **baus-* je obtížná, jasný není ani sémantický vývoj. Pokud bychom vycházeli jen z adjektiva *bōsi*, byl by původní význam zřejmě „gering, wertlos“. Srovnáme-li však různé významy sthn. příbuzných slov (např. *bōsa* f. „Possen, läppisches Treiben“, *bōsi* n. „läppisches Treiben; hämische Krittelei“, *bōsheit* f. „eitle, prahlerische Wesensart“, *bōsāri* n. „Schwätzer, leichtfertiger, ausschweifender Mensch“), dospějeme k širšímu základnímu pojmu, zřejmě „eitel“ (lat. *vānus*). Tento výklad potvrzují i románské výpůjčky ze stgerm. **bausōn*, **bausjan* (sthn. *bōsōn*), např. stprov. *bauza* „tromperie, trahison“, nfr. *emboiser* „séduire par des caresses artificieuses“ apod. Zůstává pak nejasné, který význam byl vlastně původní, zdali „aufgeblasen, prahlerisch“ > „nichtswürdig, eitel“ nebo naopak (jako u lat. *vānus*) „leer, wertlos, eitel“ > „von eitler prahlerischer Wesensart“. K významu „eitel, wertlos“ mají blízko např. střdn. *bōsse* „Hülse“, nnor. *bos(s)*, *böss* „Streu, Strohabfall“, stšvéd. *bos* „Strohabfall“, k významu „prahlerisch“ pak zřejmě patří střangl. *bōst* „Prahlerie“, *bōsten* „prahlen“, nangl. *to boast* „prahlen“.³³

Každopádně všechna tato příbuzná slova i adjektivum *böse* lze vztáhnout k ie. kořenu **b(e)u-*, **bh(e)u-*, **b(h)ū-* „aufgeblasen, schwellen“³⁴ rozšířenému o *-s-*.³⁵

Do této skupiny lze kromě samotného adjektiva *böse*, ugs. *bös* (Brockhaus – Wahrig 1980, I., s. 758) zařadit i následující výrazy a spojení: *böse sein auf jmdn., mit jmdm.* (Brockhaus – Wahrig 1980, I., s. 758; „auf jmdn. zornig sein“)

böse werden (Textor 2006, s. 19; „sich ärgern“)
 veralt. *jmdn. bosen* (Brockhaus – Wahrig 1980, I., s. 759; „böse machen“)
 veralt. *sich bosen* (Brockhaus – Wahrig 1980, I., s. 759; „böse werden“)
jmdn. erbosen (Brockhaus – Wahrig 1981, II., s. 540; „erzürnen, zornig, wütend machen“)
sich erbosen über jmdn., etw. (Brockhaus – Wahrig 1981, II., s. 540; „zornig werden“)
e Erbotheit (Wehrle – Eggert 1967, s. 306; „Zorn“)

V němčině existují ještě další lexémy se základem *bos-/bös-*, např. *bösartig, e Bosheit, bösllich, böswillig, e Böswilligkeit* apod. Ty však do sémantického pole hněvu zařadit nelze, neboť jejich význam je spíše „zlomyslný, zálučný, škodolibý; zhoubný“.

Na rozhraní tohoto a předchozího motivačního východiska jsou následující německé výrazy:

fig. *aufbrausen* (Brockhaus – Wahrig 1980, I., s. 353; „sich schnell, heftig erregen“)
aufbrausend (Textor 2006, s. 93; „heftig“)
ein aufbrausendes Temperament (Duden 1993, I., s. 278; „cholerisches Temperament“)
 selten *r Brausekopf* (Brockhaus – Wahrig 1980, I., s. 772; „leicht erregbarer, hitziger Mensch“)
 selten *brauseköpfig* (Brockhaus – Wahrig 1980, I., s. 772; „leicht erregbar, hitzig“)

Sloveso *aufbrausen* má dva významy, z nichž druhý je přenesený a vyjadřuje hněv (1. „brausend, schäumend hochsteigen; zu wallen beginnen“, 2. „zornig auf-, hochfahren“).³⁶ Toto sloveso je složeno z předpony *auf-* značící pohyb vzhůru nebo vodorovnou polohu na ploše předmětu a slovesa *brausen* (střhn. *brüsen*, niz. *bruisen*) „šumět, kypět, vřít“, jehož původ není zcela jasný. Buď je *brausen* onomatopoického původu,³⁷ nebo svým původem náleží ke skupině slov *brauen, s Brot* vycházejících z rozšířeného ie. kořene **bher(ə)-* „aufwalen, in heftiger Bewegung sein“.³⁸ Význam „aufwallen“ by tak poukazoval na motivaci *zvětšováním objemu*, a význam „in heftiger Bewegung sein“ by pak dokládal motivaci *pohybem*. Z toho důvodu řadím tyto výrazy na rozhraní obou motivačních východisek.

V tomto příspěvku jsou prezentovány jen některé výrazy z lexikálněsémantického pole hněvu, které je velmi rozsáhlé. Český jazykový materiál jsem převážně čerpala ze své diplomové práce *Lexikální prostředky k vyjádření hněvu v češtině* (Brno 2005) a německý jazykový materiál je předmětem mého dalšího výzkumu. Protože významy většiny slov tohoto sémantického okruhu jsou přenesené, bylo nutné provést etymologickou analýzu a zjistit původ těchto slov a jejich další vývoj vedoucí ke vzniku dnešního významu. Etymologická analýza tohoto jazykového materiálu pomohla odhalit dvě důležitá motivační východis-

ka (*pohyb a zvětšování objemu*), z nichž vycházejí některá pojmenování hněvu v češtině a v němčině. Další bádání v této oblasti ještě ukáže, jaká společná či rozdílná motivační východiska pojmenování hněvu jsou charakteristická pro tyto dva jazyky.

- 1 Článek vznikl v rámci projektu *Výzkumné centrum vývoje staré a střední češtiny (od praslovanských kořenů po současný stav)* LC 546.
- 2 Karlíková 1998, s. 49.
- 3 Více k otázce expresivity slova v češtině viz Machek 1930 a Zima 1961.
- 4 Výrazy z lexikálněsémantické skupiny „hněvu“, které jsou zde prezentovány, se nevztahují jen k prožívání samotného hněvu, ale i k jeho vyvolání, k jeho projevům, k osobám, které jej prožívají či k němu mají sklony apod.
- 5 Karlíková 2005, s. 162.
- 6 Karlíková 2005, s. 162.
- 7 MStčS 1978, s. 618–619.
- 8 Šimek 1947, s. 216.
- 9 Machek 1997, s. 706.
- 10 Karlíková 2005, s. 163.
- 11 Rejzek 2001, s. 743.
- 12 Karlíková 2005, s. 163.
- 13 ESJS 1999, IX., s. 526.
- 14 U slov, která jsou citována z německých slovníků, jsou ponechána německá znění významů pro větší přesnost citace.
- 15 Podobně je tomu i u slovesa *bewegen*, jehož význam byl přenesen i na oblast duševní („*erregen, ergreifen, rühren*“ – Duden 1993, I., s. 519), avšak ani zde se nemusí jednat přímo o hněv.
- 16 Pfeifer 2000, s. 1101.
- 17 Pfeifer 2000, s. 58.
- 18 Heidermanns 1993, s. 103.
- 19 Pfeifer 2000, s. 58, sr. též Pokorný 1959, I., s. 339. Jiné výklady zdůrazňují, že adj. *arg* bylo původně silnou nadávkou a spojuje ho s ie. kořenem **erǵh-* „*bespringen, klettern*“ (Kluge 2002, s. 58), **órǵho-* „*gefickt*“ (Heidermanns 1993, s. 103).
- 20 EWAhd. 1998, I., s. 323.
- 21 EWAhd. 1998, I., s. 323.
- 22 Duden – Etymologie 1963, s. 550.
- 23 Pfeifer 2000, s. 594.
- 24 Brockhaus – Wahrig 1981, III., s. 449.
- 25 Heidermanns 1993, s. 70, 71, 266.
- 26 Pokorný 1959, I., s. 542.
- 27 Nakonečný 2000, s. 260.
- 28 Rejzek 2001, s. 149; sr. též Machek 1997, s. 135.
- 29 Machek 1968, s. 135.

- 30 Rejzek 2001, s. 149.
 31 Rejzek 2001, s. 150.
 32 Rejzek 2001, s. 325.
 33 EWAhd. 1998, II., s. 253–254. Heidermanns uvádí tři různé významy, které vycházejí z původního germ. **bausa-* „aufgeblasen“, a to: a) „auffahrend, vorwitzig“ b) „ausschweifend, unzüchtig“ c) „inhaltslos, eitel, nichtig, wertlos“ (Heidermanns 1993, s. 120).
 34 Z tohoto kořene vycházejí např. i německá substantiva *e Beule*, *r Beutel* (Pfeifer 2000, s. 161).
 35 EWAhd. 1998, II., s. 253–254, sr. též Heidermanns 1993, s. 120–121, Pokorný 1959, I., s. 101.
 36 Duden 1993, I., s. 278.
 37 Duden – Etymologie 1963, s. 80.
 38 Pfeifer 2000, s. 166.

LITERATURA

- BARTOŠ 1906, I.–II.: Bartoš, F., *Dialektický slovník moravský 1–2*, Praha 1906.
 BROCKHAUS – WAHRIG 1980–1984, I.–VI.: *Deutsches Wörterbuch*, Stuttgart 1980–1984.
 ČSVS 1977, III.: Haller, J. a kol., *Český slovník věcný a synonymický 3*, Praha 1977.
 DORNSEIFF 1943: Dornseiff, F., *Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen*, Berlin 1943.
 DUDEN 1993–1995, I.–VIII.: *Das grosse Wörterbuch der deutschen Sprache*, Leipzig – Wien – Zürich 1993–1995.
 DUDEN – ETYMOLOGIE 1963: *Der grosse Duden – Etymologie 7*, Drosdowski, G. – Grebe, P. (red.), Mannheim – Wien – Zürich 1963.
 ESJS 1999, IX.: *Etymologický slovník jazyka staroslověnského 9*, Havlová, E. – Erhart, A. (red.), Praha 1999.
 EWAhd. 1988–1998, I.–II.: Lloyd, A. L. – Springer, O., *Etymologisches Wörterbuch des Althochdeutschen 1–2*, Göttingen 1988–1998.
 FRAENKL 1962: Fraenkl, E., *Litauisches etymologisches Wörterbuch 1*, Heidelberg – Göttingen 1962.
 GEBAUER 1970, I.–II.: Gebauer, J., *Slovník staročeský 1–2*, Praha 1970.
 HEIDERMANNS 1993: Heidermanns, F., *Etymologisches Wörterbuch der germanischen Primäradjektive*, Berlin – New York 1993.
 HOLUB – KOPEČNÝ 1952: Holub, J. – Kopečný, F., *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha 1952.
 Jg 1835–1839, I.–V.: Jungmann, J., *Slownjk česko-německý Josefa Jungmanna 1–5*, W Praze 1835–1839.
 KARLÍKOVÁ 1998: Karlíková, H., *Typy a původ sémantických změn výrazů pro pojmenování citových stavů a jejich projevů ve slovanských jazycích*. *Slavia* 67, 1998, s. 49–56.
 KARLÍKOVÁ 2005: Karlíková, H., *Hněv ve staročeském lexiku*. In: *Verba et historia*, Praha 2005, s. 161–165.
 KLUGE 2002: Kluge, F., *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, Berlin – New York 2002.
 KOTT 1878–1893, I.–VII.: Kott, F. Š., *Česko-německý slovník zvláště grammaticko-fraseologický 1–7*, Praha 1878–1893.
 KUBÍN 1913: Kubín, J., *Lidomluva Čechů kladských*, Praha 1913.
 MACHEK 1930: Machek, V., *Studie o tvoření výrazů expresivních*, Praha 1930.
 MACHEK 1968: Machek, V., *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha 1968.

- MACHEK 1997: Machek, V., *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha 1997.
- MStčS 1978: Bělič, J. – Kamiš, A. – Kučera, K., *Malý staročeský slovník*, Praha 1978.
- NAKONEČNÝ 2000: Nakonečný, M., *Lidské emoce*, Praha 2000.
- PFEIFER 2000: Pfeifer, W., *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen*, München 2000.
- POKORNÝ 1959–1969, I.–II.: Pokorný, J., *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch 1–2*, Bern 1959–1969.
- REJZEK 2001: Rejzek, J., *Český etymologický slovník*, Voznice 2001.
- SOCHOVÁ 2001: Sochová Z., *Lašská slovní zásoba*, Praha 2001.
- SSČ 1994: *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*, Praha 1994.
- SSJČ 1960–1971, I.–IV.: *Slovník spisovného jazyka českého 1–4*, Praha 1960–1971.
- StčS 1968: *Staročeský slovník* (úvodní stati, soupis pramenů a zkratek), Praha 1968.
- StčS 1977, I.: *Staročeský slovník 1* (sešit 1–7, na – objíjeti sě), Praha 1977.
- StčS 1984, II.: *Staročeský slovník 2* (sešit 2–15, obilé – ožžený), Praha 1984.
- StčS 1996, III.: *Staročeský slovník 3* (sešit 16–21, paběničský – pravý), Praha 1996.
- StčS 1998–2004, IV.: *Staročeský slovník 4* (sešit 22–25, prazápis – přepuštěný), Praha 1998–2004.
- SYNONYMWÖRTERBUCH 1973: Görner, H. – Kempcke, G., *Synonymwörterbuch*, Leipzig 1973.
- ŠIMEK 1947: Šimek, F., *Slovníček staré češtiny*, Praha 1947.
- TEXTOR 2006: Textor, A. M., *Sag es treffender*, Reinbeck bei Hamburg 2006.
- WEHRLE – EGGERS 1967: Eggers, H., *Deutscher Wortschatz*, Stuttgart 1967.
- ZEMANOVÁ 2005: Zemanová, J., *Lexikální prostředky k vyjádření hněvu v češtině* (rkp. dipl. práce), Brno 2005.
- ZIMA 1961: Zima, J., *Expresivita slova v současné češtině*, Praha 1961.

ABOUT SOME SEMANTIC STARTING-POINTS OF EXPRESSIONS RELATED TO ANGER IN CZECH AND GERMAN

Expressions for emotional states and their manifestations have a special position in vocabulary because this section is formally and semantically specific. A large number of words concerning emotions are characteristic of expressivity and secondariness of their meaning. This contribution focuses on those words denoting emotions and their manifestations which refer to anger. The lexemes from the semantic field of anger presented here do not only describe the experience of anger itself, but also its causes, manifestations as well as persons who are or tend to become angry. This article aims at attempting to compare some of the semantic starting-points of expressions related to anger in Czech and in German. Since most of the words from this semantic area are figurativ, it is necessary to analyze them etymologically in order to find out their origin and development leading to the establishment of their modern meanings in question. Important motivational starting-points of some designations of anger in the two languages turn out to be a certain kind of movement and an increase in volume.

Jana Zemanová
Ústav českého jazyka FF MU
Arna Nováka 1
602 00 Brno
e-mail: 40405@mail.muni.cz

